

НАРОДНОПІСЕННИЙ ДУНАЙ В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Володимир *МОВЧАНЮК*

Видатний український мовознавець, фольклорист, мислитель Олександр Потебня, очевидно, мав на увазі поряд з іншими явищами й особливий шлях розвитку нової української літератури у ХІХ столітті, коли писав: “Твердження, що цивілізація і народна поезія протилежні й несумісні, – помилковел. Фольклор, а особливо його оповите таємничістю міфологічне підґрунтя, завжди матиме притягальну силу для носіїв цивілізації – вчених, письменників, композиторів – як природне духовне надбання віків, як втілення, творчого й буттєвого народного духу, а також як явище мистецьке. Не менш дієвими є і чинники морально-етичні. На них також, з посиланням на думки П. Куліша, акцентував О. Потебня: “Дуже істотним є те, що... відродження духу народного в діяльності невеликої верхньої верстви залежить від близькості цієї верстви до маси й любові (підкреслення автора) до неї”².

Всі названі тут чинники – містичний, естетичний, етичний – унікально поєдналися в особі Шевченка – художника, виплеканого цивілізацією, і поета, сформованого як цивілізацією, культурним світовим її фондом, так, і це найважливіше в творчому плані, народним духом, національною культурною традицією. Любов до України, багатократ посилена тривалою розлукою з рідним краєм та глибоко усвідомленим співчуттям до її принижень чужинцями, й руїни, зумовленої ще й внутрішнім розбратом, національною зрадою, мала великий потужний вплив на формування мистецьких орієнтацій і творчої програми молодого поета. Власне, перші поетичні твори Шевченка, особливо балада “Причинна” (1837) та ліричні вірші, що мають жанровий заголовок “Думка” – “Тече вода в синє море”, “Вітре буйний, вітре буйний!”, “Тяжко-важко в світі жити”, “Нащо мені чорні брови” – виявляють його прагнення відтворювати (моделювати) світ України, її духовну ауру – народний дух у його архаїчних народнопісенних образах і персонажах. Спільна жанрова назва цих поезій говорить за те, що Шевченко мислив їх як імпровізації, орієнтовані на канон народної пісні.

Пісенний образ Дунаю, що в ньому відлунює назва однієї з найбільших рік Європи, згаданий у баладі “Причинна” та ряді інших творів Шевченка, належить до найулюбленіших поетичних символів і персонажів українських народних пісень. В пісенному фольклорі слов’янських народів – особливо українському – Дунай дуже часто функціонує як умовний поетичний символ, міфологізований образ води і ріки взагалі. Це, за спостереженнями славіста Вартослава Ягича (див. його статтю “Дунав-Дунай у слов’янській народній поезії” – журн. “Правда” / 1877, № I. – С. 16–28; № 2, С. 63–67), – похідний від географічного значення загальник, що “означає ріку взагалі, або, як хочуть, ріку слов’янської поезії народної *par excellence*”³.

Підставою символізації, а в подальшому й міфологізації Дунаю було первинне значення цього слова як власне води, ріки взагалі. “Етимологічний словник української мови” подає, що “праслов’янське *Dunajь*, запозичене з готської мови; готське *Dunawi* (*Dunawi*) походить від кельтсько-латинського *Danuvius* (*Dnubius*), назви верхньої течії Дунаю, спорідненої з авестійською “*danu*” – “річка”, давньоіндійською “*danu*” – “текуча рідина”⁴.

Найдавніші значення слів, корінь яких безперечно є основою назви Дунай, відбилися в первісній міфології слов’ян та інших народів. У праці “Слов’янська міфологія” (1846) М. Костомаров писав, що “найважливіша з номінацій жіночо-водної істоти у слов’ян ...Девонія, Дзеванна, і Дана ...походить від кореня, що зберігся в мовах кельтських, де Дівона означає ріка і вода; але цей корінь не чужий і слов’янським народам, як це показують назви рік: Двіна, Дунай, Дон, Дніпро (Данапріс) і звичайний приспів у піснях обрядових: дана, дана. Як вода, начало речей, вічно прекрасна, вічно свіжа, вона була діва і разом жона, тобто дружина сонця”⁵. Назва “Дана чи просто Діва”, на думку М. Костомарова, – “цілком тотожна з грецькою Діаною, чи Артемідією. Ефеська Діана представляла первинно істоту води і тому була рівнозначна Ізиді, що її приймали у смислі стихії”⁶.

Друга причина перетворення назви Дунаю на універсальний символ ріки “великої, далекої,

страшної, потужної, що несе з собою долю, або частіше недолю...”⁷, на символ глибоких вод, моря, великих водних розливів, – історична. Це пам’ять про ріку чорноморсько-дунайського розселення слов’ян, яке датується серединою VI століття. У “Повісті минулих літ” Нестора-літописця, який починає свій літопис зі з’ясування питання “звідки пішла Руська земля”, зазначалося, що спершу “сіли слов’яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов’ян розійшлись вони по Землі і прозвалися іменами своїми, – (од того), де сіли, на котрому місці”. Далі в описі слов’янських розселень згадано про уличів і тиверців, які “сиділи по (другому) Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря...”⁸. У XII–XIII століттях пониззя Дунаю було кордоном володінь галицьких і галицько-волинських князів. Пам’ять про ту далеку в часі прабатьківщину збереглася не тільки в літописі, а й у фольклорі. “Коли в фрагментах старої обрядової пісні ми й тепер ще стрічаємо живу пам’ять про Дунай як ріку рік, котрої ім’я – се ріка, вода взагалі: про море; кораблі і бурі; про чорноморські степові краєвиди, з де-не-де розкиданими деревами ...се все дає нам поняття про той яскравий, барвистий круг вражень і споминів, що був принесений з полудня”⁹. Як міфологізоване слово-символ, що побутувало у народній свідомості й тодішній народній поезії, Дунай, можливо, вперше в літературному творі не фольклорного походження з’являється у “Слові о полку Ігоревім”: “На Дунаї Ярославнынъ гласъ ся слышитъ, // Зегзицею, незнаема, рано кычетъ: // “Полечю, – рече, – зегзицею по Дунаєви, // Омочю бєбрянъ рукавъ в Каялі річці...” Тут йдеться не про конкретну географічну реалію. Автор “Слова...” відтворив характерне для його доби міфологізоване поетичне вживання образу Дунаю. Адже, як видно з контексту, Ярославна стояла не над Дунаєм, а “в Путивлі”, і зверталася до Дніпра-Славутича.

Шевченко, працюючи над власним переспівом цього фрагменту “Слова о полку Ігоревім”, створив кілька його варіантів, які істотно відрізняються один від одного його розумінням художньої функції образу Дунаю. В одному з варіантів, що є текстом першої редакції у “власному рукописі Т. Г. Шевченка”, нині не відомому, – реконструйованому за публікацією в “Кобзарі” (Прага, 1876), Шевченко, очевидно, свідомо посилює народнописенну міфосимволічну функцію образу, замінюючи навіть історично достовірну згадку про річку Каялу на символічну: “В Путивлі славнім вранці-рано // Співає-плаче Ярославна, // В гаю зозулею кує, // Жалю словами додає...// “Полечу, каже, зигзицею, // Тією чайкою-вдовицею, // Понад Дунаєм полечу, // Рукав бєбряний омочу // В каламутнім тім Дунаї”¹⁰. В одному з чистових варіантів “Більшої книжки” (ІЛ, ф. І, № 67, С. 296–297) міфологізований образ Дунаю Шевченко замінив конкретними історичними топонімами: “Та понад Доном полечу, Рукав бєбровий омочу // В ріці Каялі” (Т. 2, С. 342). В другій редакції чистового автографа “Більшої книжки” (С. 307) Шевченко знову повертається до образу Дунаю: “Понад Дунаєм полечу! В ріці Каялі омочу // Рукав бєбряний...” (Т. 2, С. 535).

Архетипність і традиційність як визначальні чинники народнопоетичного мислення – основа того, що образ Дунаю справді стає символічною рікою пісенної поезії. Діапазон його поетичної символіки та міфологічних нашарувань надзвичайно багатий, особливо в українських народних піснях, де Дунай значно частіше згадується як Дніпро, Дністер, Десна та інші річки, біля яких здавна жили українці. Цей висновок В. Ягича у згадуваній тут його праці доповнюють і новіші спостереження. Розглянувши під цим кутом зору видання Михайла Максимовича “Малороссийские песни” (1827), Я. Дзира зауважив, що в ньому “слово “Дунай” зустрічається дев’ять разів, а “Дніпро” тільки три, до того ж, двічі як географічне поняття. По одному разу знаходимо “Дністер” і “Десну”¹¹. Подібного як у фольклорі домінування образу Дунаю над іншими ріками, зокрема Дніпром, у Шевченка не спостерігаємо. І все ж у цілому ряді поетичних творів Шевченка образ Дунаю виконує свою важливу естетичну функцію, як і в народних піснях. Найбільш органічне відчуття напівмістичного наповнення цього народнописенного образу спостерігаємо у ранніх творах Шевченка – баладі “Причинна” (1837) та думі “Вітер з гаєм розмовляє” (1841). Балада моделює типову ситуацію трагічного кохання козака і дівчини, розлучених долею. Плин думок своєї героїні поет подає як екзистенційне переживання невідомості: “Кого ж сиротина, кого запитає, // Де милий ночує: чи в темному гаю // Чи в бистрім Дунаю коня напова // Чи може з другою, другу кохає...” (Т. 1, С. 74). Образ Дунаю тут як топос далекого краю має певний містичний підтекст, що посилює переживання невідомості, мотив невідомого світу. Умовність далекого краю передає модель характерна й універсальна: козак – кінь – Дунай. Козак напуває коня в Дунаї, перебуваючи в дорозі.

Подібна сюжетна ситуація “напування коня в Дунаї” повторюється в багатьох народних

піснях. Ф. Колесса у праці “Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка” подає для порівняння народну пісню “Веду коня до Дунаю, кінь не хоче пити” (Чубинський. Труды. V, С. 72, Ч. 430), та подібний зворот у галицькій пісні “Пою коня при Дунаю”¹². Частота використання у фольклорі цього мотиву зумовлена самим історичним способом буття українського козака, який має бути “нерозлучним з своїм вірним товаришем конем. Ніщо не згадується так часто в українських піснях, як те, що він “на тихому Дунаєви свого коня напуває”¹³, йдеться тут хоч і про стереотипну ситуацію, але таку, що вона має відповідну історичну основу, відбиває характерне у народному бутті.

Прикметно, що в баладі “Причинна”, близькій за своїм духом народнопоетичній творчості, Шевченко означає Дунай не традиційним, найчастіше вживаним сталим епітетом “тихий”, а рідше вживаним і в народних піснях, і в його творах епітетом “в бистрім Дунаю”. Образ “бистрого” Дунаю склався за інтуїцією під впливом динамічного, напруженого, неспокійного ритму балади: адже ж козак зі своїм “коником вороненьким” поспішає („Швидше, коню, швидше коню, // Поспішай додому!”) (Т. 1, С. 77).

У вірші “Вітер з гаєм розмовляє” Дунай як типовий народнопісенний символ є водночас і пейзажним елементом і символічно-психологічним, тобто діє як усталена семантична одиниця, що включає певне містичне переживання, нагадує про не до кінця усвідомлювану таємницю буття. Образ Дунаю тут має те специфічно фольклорне звучання, ту знакову функцію, що вмикає Шевченків текст у знакову систему народної поезії, гармонійно підпорядковує як народнопісенному образному ладові твору, так і композиційному закону народної пісні: робить Шевченків текст типовою народнопісенною композицією поетичних умовностей: Вітер – гай над водою, осока, човен, що пливе по Дунаю (“Вітер з гаєм розмовляє, // Шепче з осокою, // Пливе човне по Дунаю // Один за водою” (Т. 1, С. 191). Цей ніби-то зовсім умовний, символічно переданий плин буття. Дунай тут не просто символ ріки, не пейзажний елемент, а символ вічності, якою тече ріка часу, ріка долі, що відносить усе, що в ній перебуває, до моря – символу всепоглинаючої стихії. Образ “бистрого Дунаю” у баладі “Причинна” та образ Дунаю у “Вітер з гаєм розмовляє” дають підстави говорити, що образне мислення раннього Шевченка дієво кореспондує з фольклорною поетикою й фольклорною символікою. Але це не наслідування фольклору, а творче входження в його систему, у силове поле фольклорної символіки, яка найкраще передавала світовідчуження народу, його глибинну екзистенцію.

У ряді випадків образ Дунаю Шевченко використовує як елемент стилізації народної пісні. Йдеться про пісні, які Шевченко вкладає в уста героїнь своїх поем – “Слепая”, “Наймичка”, “Відьма”, “Марина”, “Сотник”. Це пісні, написані в дусі і стилі народних. В них використано окремі фрагменти народних пісень, або ж поет частково переробляє народні пісні, запозичуючи з них потрібні для сюжету поеми мотиви. Образ Дунаю стає для цих псевдонародних пісень одним з елементів, що єднає їх зі стилем справжніх народних.

У поемі “Слепая” (1842) текстів, які співаються персонажами поеми, де важливу змістову, переважно символічну функцію виконує образ Дунаю, є кілька. Вони введені в поему через сюжетний хід – мотив зникнення козака. Героїня поеми, силоміць утримувана в панському маєтку, тужить за ним і одного весняного дня чує знайомий голос коханого, який повідомляє про себе метафорично-символічною мовою умовно-пісенного сюжету про дівчину, яку любив і до якої сваталися козаки. Але один, той, що їй наймилиший, зникає: “И одного между ними // Козака не стало. // Куда скрылся, дивилися, //И никто не знает: // Поселился в темной хатке // За тихим Дунаем” (Т. 1, С. 224).

Тут з образом Дунаю асоціюються народні архетипні уявлення про Дунай як межу, за якою край інший, далекий, невідомий. У поєднанні з фольклорним образом “темної хатки”, що є символом могили, тут Дунай набуває символічного значення межі, що розділяє світ живих і світ мертвих (поет бачив у “тихому Дунаї” – “український Стікс”, річку, що розмежовує живих і мертвих)¹⁴.

Розвиток цього мотиву, очевидно, свідомо запрограмований сюжетом поеми, героїня якої, збожеволіла Оксана, що весь час думає про смерть свого коханого, уявляє свою зустріч з ним на тому світі, у світі “за Дунаєм”: “Плыви, плыви, лодочка, за Дунай, // За Дунаєм погуляю молода // С козаками-молодцами мертвыми, // С козаками-мертвецами” (Т. 1, С. 232). Зовсім не випадково в сюжетній лінії поеми, героїня якої йде назустріч своїй трагічній загибелі, є пісня, де центральний

образ “тихий Дунай” як символ тихоплинної води, з якою спливає час: “Полетела пташечка // Через поле в гай. // Уронила перышко // На тихий Дунай. // Пльиви, пльиви, перышко, // Пльиви за водою!” (Т. 1, С. 232). Джерело цього образу – народна пісня, де є слова: “Ой летіла зозуленька через поле в гай // Да й пустила рябе пірце на тихий Дунай”, що була опублікована в збірнику М. Максимовича “Малороссийские песни” (М., 1827).

У поемі “Наймичка” (1845) Шевченко в уста головної героїні вкладає пісню про вдову – “Як вдова в Дунаєві синів поховала”. Текст пісні дуже близький до народної “Ой у полі могила там удова ходила...”¹⁵. Дослівного збігу між текстом, поданим у поемі, який, імовірно, є авторською переробкою народної пісні, і текстом, зафіксованим у зібранні П. Чубинського, немає. Але як метафорична група, ядром якої є образ Дунаю, вони функціонально дуже подібні. У Шевченка: “Та синів двох привела // В китаєчку повила // І на Дунай однесла: // “Тихий, тихий, Дунай! // Моїх діток забавляй” (Т. 1, С. 330). У народній пісні: “Та два сини зродила, – // Сама менячка дала: // Іванушку й Василя, // В китаєчку сповила // Та в корабель вложила, // “Ой ти тихенький Дунай, // Моїх діток привітай”. Незважаючи на певні текстові зміни, Шевченків образ Дунаю несе на собі та саме народнопісенне міфо-символічне нашарування, яке перетворило звичайний словообраз – назву ріки – у живу істоту, що здатна розуміти і співчувати людині, брати участь у її долі.

Те архетипне містичне чи ірраціональне нашарування народнопісенного образу Дунаю, яке Шевченко інтуїтивно відчував у всій його повноті, органічно вписується у стиль поеми “Відьма” (1847). Героїня поеми виявляє свою асоціальну поведінку й екзистенцію через внутрішній монолог, схожий за окремими своїми мотивами на народну пісню: “Гаю, гаю, темний гаю, // Тихенький Дунаю, // Ой у гаї погуляю, // В Дунаї скупаюсь. // В зеленому баговинні // Трошки одпочину...// Та, може, ще хоч погану // Приведу дитину!” (Т. 1, С. 382). Тут образ “тихого Дунаю” йде у парі до образу “темного гаю”, відбиваючи, таким чином, один із народнопісенних українських архетипів світобачення – український образ світу. Архаїку народного поетичного світобачення Шевченко використовує для створення відчуття екзистенціальної ірраціональності буття, чи точніше, потягу до такого ірраціонального у підсвідомості героїні. Цей ірраціональний мотив перегукується з архетипними народними моделями, зафіксованими у народних піснях, зокрема у піснях про вдову, що на Дунаї топила своїх народжених дітей. Варіант цього мотиву розгортається і в наступному фрагменті сповідей Відьми: “Я розкажу тобі, ти знаєш, // Що й я в Волощині була! // Близнят в Бендерах привела, // У білих Ясах колихала, // У Дунаєві купала, // В Туреччині сповила, // Та додому понесла // Аж у Київ...” (Т. 1, С. 383). Тут топос Дунаю хоч і вписаний у контекст певного конкретного часу, коли “Москалі Турка воювали”, й відповідає своєму прямому географічному значенню, все ж функціонально щодо характеристики глибинно екзистенціальної зв’язаний з ірраціональними мотивами народної пісні про вдову “Ой у полі могила, там удова ходила”, яку поет використав трохи раніше в поемі “Наймичка”.

Дунай як типово фольклорний образ двічі з’являється і в поемі “Марина” (1848). В одному випадку він є функціональним елементом пісні, яку співає героїня поеми: “Ой гиля, гиля, сірії гуси, // Гиля на Дунай. // Зав’язала головоньку, // Тепер сиди та думай.” (Т. 2, С. 107). Це, очевидно, власна авторська переробка народної пісні, у якій є подібні мотиви: “Посилає мене мати до Дунаєчку гуляти, // До Дунаю, до Дунаю, до тихого сірі гуси заганяти. // Гей гиля, гиля, сірі гуси, сірі гуси, на Дунай”¹⁶. В іншому фрагменті тексту Дунай функціонально теж належить до пісенних образів. У хворій фантазії Марини, у її нібито сні є слова “А я, неначе навісна, В Дунаєві шукаю броду // З байстрам розхристана бреду”, що контекстуально перегукується з головним мотивом згадуваної в інших поемах пісні про вдову, що принесла своїх близнят на Дунай. Таким чином, тут як і в інших творах Шевченка, образ Дунаю є мотивом народнопісенним і поет свідомо звертається до нього, щоб наснажити свої твори духом народної уяви, картини і образи національного українського світу ущільнити міфосимволічними елементами, які відбивають у собі архетипи української ментальності.

Подібний міфосимволічний архетип має місце і в стилізованій під народну пісню, що її співає героїня поеми “Сотник” (1849), виливаючи тугу за милим, що десь далеко від неї: “Якби мені крила, крила Соколині // Полетіла б я за милим // За дружиною. // Полетіла б у діброву, // У зелений гай, // Полетіла б, чорнобрива, // За тихий Дунай” (Т. 2, С. 174). Контекст пісні говорить за те, що у вислів “за тихий Дунай” вкладається значення, синонімічне поняттю “далекого краю”. Це образ, що несе в собі містику невідомості, у ньому також присутній мотив людської безсилості перед долею. Бо той невідомий далекий край “за тихим Дунаєм” героїні народних пісень долають

уваю, уявним перетворенням у пташку.

Дунай як конкретна часопросторова реалія згадується двічі в поемі “Сліпий” (1845), у якій йдеться, зокрема, і про Задунайську Січ (1776–1828), утворену в турецьких володіннях. Там після зруйнування Січі “на тихому Дунаї” запорожці “Новим кошем стали.” (Т. 1, С. 311).

Характерно, що в обох випадках навіть у контексті конкретних географічних та історичних назв (“І через Балкани / Поспішали в Україну / Вольними ногами. / І на тихому Дунаю нас перебігають / Товариші-Запорозьці / І в Січ завертають”) (Т. 1, С. 311) образ Дунаю, орнаментований усталеним улюбленим епітетом “тихий”, зберігає своє народнопоетичне звучання.

Цей, хоч і досить побіжний, аналіз функціонування пісенного образу Дунаю в поезії Шевченка підтверджує загальну закономірність у стосунках Шевченка з фольклором. В його поезії маємо, можливо, найяскравіший зразок творчого підходу до народнопісенної поетики. Йдеться не про запозичення стилістичних фігур і сталих, типових для фольклору словосполучень, а, головним чином, про продуктивне використання поетом естетичного потенціалу, накопиченого у фольклорній символіці, за допомогою якої твориться особлива аура Шевченкового поетичного світу, що гармонійно асоціативно резонує з народним, національним міфопоетичним світом. Відтак фольклор реалізує свої додаткові можливості входити в нові мистецькі системи, ставати основою формування національного поетичного стилю, і на ґрунті народних архетипів розширювати ментальність національного буття, жити потребою національного самопізнання.

1 Цит.: за: Потебня О. Естетика і поетика слова. – К.: Мистецтво, 1985. – С. 159.

2 Там само. – С. 161.

3 Ягич В. Дунав-Дунай у слов’янській народній поезії // Правда. – 1877. – № 1. – С. 16.

4 Етимологічний словник української мови. – К., 1985. – Т. 2. – С. 145.

5 Цит. за виданням: Костомаров М. І. Слов’янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 220.

6 Там само.

7 Ягич В. Дунав-Дунай... – С. 16.

8 Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1990. – С. 2, 8.

9 Грушевський М. Історія української літератури. У 6 томах і 9 книгах. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1. – С. 87–88.

10 Шевченко Т. Повне збр. тв. у 12-ти т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 533. Далі посилання на це видання у тексті. В дужках зазначається том і сторінка.

11 Дзира Я. Реве та стогне Дніпр широкий // В сім’ї вольній, новій. – Шевченківський збірник. Вип. 5. – К., 1989. – С. 347.

12 Колесса Ф. Фольклористичні праці. – К., 1970. – С. 214.

13 Ягич В. Дунав-Дунай... – С. 21.

14 Дядищева-Росовецька Ю. Фольклор і поетичне слово Тараса Шевченка. – К., 2001. – С. 113.

15 Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции. – Т. 5. – № 486. – С. 923.

16 Там само. – Т. 5. – С. 251.